

RUHLAR

ABDÜLHAK HAMİD TARHAN

Genel Bakış

Kanbur serisinin son parçası olan eser, Tayflar Geçidi'nin devamı niteliğinde olarak yazarın bir türlü vazgeçemediği karakterleri aracılığıyla döneminin ve bireysel sorunlarının bir sorgulaması ve onlara yönelik bir yorumlama çabasıdır. İstiklal Harbi'nin patlak verdiği ve Mütareke döneminin süregeldiği bir dönemde Viyana'da kaleme aldığı söylediği eserde, döneminde tartışılmalı gelen birçok konuyla ilgili kendi görüşlerini sunar ve kendi bireysel sorunlarının da sorgulamasını yapar. Herhangi bir olay örgüsünün olmadığı ve iki temel anlatı kişinin diyaloglarından oluşan yapıt, adeta yazar tarafından kaleme alınmış bir beyin fırtınası ve deneme niteliğine sahiptir. Döneminin tarihsel vakalarına da değinmesine rağmen, eserin tarihle olan bağlantısı oldukça azdır. 1917 yılında tefrika edilmeye başlanmış ve 1922 yılında bütün halde yayınlanmıştır. Dünyadaki birçok vakaya yönelik bakış açıları neredeyse tamamen farklı olan iki zıt karakterin çeşitli konularda tartışmaya girmesi ve kendi dünya görüşlerinin savunmasını yaptıkları görülür. Zaman zaman ilahi özelliklere sahip karakterler onların konuşmalarına dahil olarak onların fikirlerini destekler ya da eleştirirler. Dramatik açıdan bir konu bütünlüğünün olmadığı manzum eser, aruz vezninin çeşitli kalıpları kullanılarak mesnevi nazım türünde kaleme alınmış ve tek perdeden oluşturulmuştur.

Kişiler

Kanbur (Turhan) Dörtlemenin en önemli karakteri olarak karşımıza çıkan Kanbur, önceki özelliklerini devam ettirerek karşımıza çıkar. Semaya yükseldiği oyunda sevdiği kadının kendisine ilgi göstermesi karşısında şaşkına döner fakat zamanla bu durumu kabullenir. Dilşad'la beraber geçmişin hesaplaşmalarını yaptıkları gibi çeşitli tarihi ve düşünsel konularda tartışma içine girerler. Kanbur toplumsal ve metafiziksel konularda düşüncelerini dile getirirken zaman zaman kadercil bir tavır sergilediği gibi çoğu zaman alaycı ve isyankardır. İki karakter de Müslüman toplumların içine düşmüş oldukları kötücül durumu eleştirir ve bu duruma üzülmürler. Kanbur, doğu toplumlarının idarecilik alanında beceriksiz olduklarını ve bilimsel alanda batı toplumlarından geri kalıp çağın gereklerine ayak uyduramadığını savunur. Metafizik ve varoluşla ilgili sorunlarına cevap bulamayan karakter tanrıya ve peygamberlere isyan eder. İnsanların ve toplumların içine düştükleri eylemsel çatışmalara çözüm önerileri sunulur fakat bu boşuna ve gereksiz bir çabadır.

Dilşad İlk üç eserde çeşitli entrikaların kurbanı olmuş karakter, başına gelen felaketlerin sorumlularından intikamını almış fakat daha sonra işlenmiş olduğu cinayetlerden pişman olarak hastalanıp ölmüştür. Kanbur semaya yükselmesinden sonra Dilşad'a özlem duyar ve kadın karakter onun aracılığıyla semaya yükselir. Kendisine İlhan'a duyduğu aşkın hesabı sorulduğunda, ona karşı herhangi bir duygu beslemediğini iddia eder ve onu öldürerek de bunu ispatladığını söyler. Kanbur ona inanır ve ikili arasında dini ve felsefi birçok konuda diyalog gerçekleşir. Dilşad birçok açıdan Kanbur'un antitezi niteliğindedir. Kanbur'un alaycı ve isyankar mizacına karşılık Dilşad, daha ılımlı ve umutludur. İslam ve Türklerle ilgili konularda fikir beyan ederken ziyadesiyle umutlu, vefalı, alçakgönüllü ve uzlaşmacıdır. Fakat konu metafizikle ilgili konulara geldiğinde Kanbur'un isyankarlığına hak verse de kadercil bir anlayış daha baskın gelir. İslam coğrafyasındaki dönemin sorunlarını eleştirir ve çözümlerin tarihte saklı olduğunu savunur. Eserin sonunda bütün dünya halklarına sağlık ve esenlik diler.

Öykü

Varoluşsal Sorgulamalar ve Hesaplaşma Bir önceki eserde "mezaristan-ı bî-pâyân" olarak betimlenen tayf aleminde sıkışan ve birbirleriyle çeşitli konularda hesaplaşma içine giren karakterlerden Kanbur ve Dilşad, semaya yükselerek tamamen mekansız ve zamansız bir uzama yerleşirler. Eserin başlangıcında ilk olarak Kanbur'un yaşamı ve ölümü sorguladığı uzun bir monologla karşılaşırız. Daha sonra Dilşad sahneye dahil olacaktır. Maddi hayatın yaratmış olduğu şahsi

ihirasların artık geride kaldığını düşünen Kanbur büyük bir rahatlama yaşıyor olsa da ahiret konusundaki belirsizlikler onu içten içe rahatsız eder. İyiliğin ya da kötülüğün olmadığı bir uzamda, eski yaşamını düşünerek insanlığın ahlaki anlayışlarındaki tutarsızlıklardan kurtulmanın heyecanı içindedir. Dünya denen bataklığa saplanmış olan insanlığın durumuyla ilgili çarpıcı eleştiriler yapılır. Kanbur sevdiği kadının yokluğundan dem vurur ve ona olan hasretini dillendirir. Onun ruhunun semaya yükselmesini istediği anda sevdiği kadının sesi duyulur ve daha sonra kendisi görünür. Dilşad sahneye girer fakat ikili sema aleminde henüz birbirleriyle karşılaşmamıştır. Kanbur'a olan sevgisini ve onun erdemli özelliklerini sıralarken kendi eksik tarafının Kanbur'la tamamlandığını düşünür. Tanrı'ya bir adım daha yaklaşmış olan Dilşad, mekanlar arasındaki seyahatinde kendi hatalarını ve noksanlıklarını düşünür. Uzun monologlarda intiharına sebep olan durumların ve Kanbur'a karşı beslediği duyguların açıklamasını yapar. Bir süre yalnız başlarına kendi kendilerine konuşan iki karakter daha sonra bir araya gelirler. Dünyadan kendisine Fatıha okuyan bir kişiyi duyan Dilşad, onun kim olduğunu sorar ve dua eden kişi bir haberci olduğunu söyler. Dünyaya neden geldiğiyle ilgili sorulmuş sorulara haberciden herhangi bir cevap alamaz. İkiliğin birbirlerini fark etmesinden sonra Dilşad, Kanbur'u görmekten duyduğu memnuniyeti dile getirerek ona olan sevgisini ağdalı sözlerle dile getirir. Bu durum karşısında hayli şaşırın Kanbur, Dilşad'la İlhan'ın ilişkisini hatırlayınca ona sitem eder. Kanbur, içinde buldukları mekan ve onun hakkındaki görüşlerini paylaşır ve daha sonra Dilşad'la bir hesaplaşma içine girer. İlhan'a duyduğu aşk yüzünden intihar eden Dilşad'ı suçlar fakat Dilşad bunu kendi istediği için yaptığını söyleyerek kendisini savunmaya çalışır. Ardından Kanbur, Dilşad'ın İlhan'ı öldürmesindeki haklılığını dile getirerek Çoban ailesinin intikamının alındığını söyler ve bunu dini esaslara dayandırır. İnsanın varlığı ve yokluğu, Müslüman toplumlarının içine düştükleri çatışmalar, aşkın insan hayatındaki önemi ve gücü, yaratılış ve dünyanın düzeni, vatan için şehit olmak, insanlardaki ikililik ve yozlaşma, Türk kavimlerinin çekişmeleri ve İslamiyet'in yol göstericiliği gibi pek çok farklı konu üzerine birbirine zıt olan görüşlerini bildirirler. Dünyadaki kötü olayların sebebinin kaderden mi yoksa insan iradesinden mi kaynaklı olduğunu çeşitli görüşler sunarlar ve sorgularlar.

Toplumlara Yönelik Eleştiriler Kanbur, Doğulu toplumların içine düştükleri çatışmaların kaynağı olarak cahilliği gösterir. Zira Müslüman toplumlarındaki bilgisizlik birçok hurafeye gerçek gözüyle bakılmasına sebep olmuş, insanların algıları ve düşünce biçimleri yozlaştırılmış ve bu durum bütün kötülükler için sebep olmuştur. Ancak Batıdaki ilmi ve teknolojik ilerlemeler de insanlığa yarar getirdiği gibi çok büyük zararlar da getirmiştir. Yaşanılan dönem süresince insanların odak noktası idealardan özdeğe yönelir ve bundan dolayı savaşlar ve kötülükler ardın sıra meydana gelmeye başlar. Mevcut yeni dünya düzeninin bir avuç insan tarafından idare edildiğini ve bu düzenden korkunç derecede nemalandıklarını söyler. Bir yandan zenginleşme artarken diğer yandan şiddetli bir fakirleşme boy gösterir. Daha sonra metafiziksel ve varoluşsal sorunlar yeniden tartışılır. Dilşad'a göre yaratılan her şey tanrının bir eseridir ve her şey onun planıyla hareket eder. Dolayısıyla insan iradesi boş bir lakırtıdan başka bir şey değildir. Böyle düşünmesine rağmen dünyadaki kötülüklerin sebebi ona göre insanlıktır lakin tanrının bu konudaki sorumluluğunu da kabul eder. Kanbur din ve mezhebin önemli yol göstericiler olduğunu söylerken millet olgusunun da önemine vurgu yapar.

Kimliksel ve İnançsal Sorgulamalar Kanbur, Türk tarihi ve kimliğiyle ilgili kendi görüşlerini ortaya koyarak bütün Türk milletlerinin Tatarlardan geldiğini iddia eder. Dilşad bu görüşe karşı çıkarak bütün Türk halklarının ortak geçmişine değinir. Türklerin tarih boyunca idari açıdan uyguladığı politikalar da Kanbur tarafından dile getirilirken milletin bu konudaki noksanlıklarına değinir fakat Türklerin savaşma konusundaki kabiliyetini över. Ancak üstün bir millet olabilmek için savaşta başarılı olmak yeterli değildir. Bütün bu görüşlere karşılık olarak Dilşad, tamamen farklı bir tezi savunur ve Türkleri yüceltir. Türkleri başarıya götürecektir olan en önemli kuvvet olarak hilafet makamı gösterilir. Eğer bu makam doğru bir şekilde kullanılırsa Türklerin yeniden insanlığa yön verebileceği Kanbur tarafından dillendirilir. Kan ve gözyaşıyla kazanılmış olan zaferlere milletin fedakarlığı ve azmiyle yenileri eklenebileceği savunulur fakat yoksulluk ve açlığa mahkum olmuş olan toplum için refah daha önemlidir. Bu konuşmaların sürdüğü bir anda "Sadâ-yı Ra'd-Edâ'nın sesi duyulur ve bu kişi Hz. Muhammed'dir. Peygamber, ümmetinin içine düşmüş olduğu kötücül durumu eleştirir, İslam'ın şahsi ihtirasların elinde oyuncak olduğunu söyleyerek batı medeniyetlerinin bilimsel ve düşünsel alandaki ilerlemelerini kurtuluş yolu olarak gösterir. Ümmetini öz eleştiri yapmaya çağıran Hz. Muhammed'e karşılık olarak Kanbur ve Dilşad, Müslüman aleminin sorunlarıyla ilgili gerekli açıklamaların yapıldığını söylerler. İslam'ın "asr-ı saadet" olarak adlandırılan döneminden referanslar gösterilir ve tarihten ders çıkarılıp dönemin koşullarına ayak uydurulmalıdır. Daha sonra üç semavi dinin peygamberleri bir araya gelir ve kavimlerinin durumuyla ilgili eleştiriler yapmaya başlarlar. Kurtuluş için tanrıya danışmayı düşünen peygamberler daha sonra bundan vazgeçerek kıyameti beklemekte karar kırlar. Peygamberler arasında geçen diyaloglardan metafizikle ilgili sorularına cevaplar bulamamış olan

Kanbur onların arkasından bakabilir ve isyan eder. Bu konudaki bütün sorularının cevaplarını kıyametten sonra bulabileceğine inanır. Dönemin sorunlarıyla ilgili konuşmak istemeyen Dilşad, ailesinin başına gelenlerden ve geçmişten konuşmak ister. Buna karşılık olarak Kanbur, tanıdıkları kişilerin kan dökücülüğüne değinerek geçmişin bugünden farklı olmadığını vurgular. Dilşad'a göre yaşanan bütün acılar insanlığın ortak sorunudur ve o her toplumu bir görür. Bütün milletler aynı kaderi paylaşmaktadır. Dilşad tarafından savaş karşıtı ve barış yanlısı içeriği olan bir tirad söylenerek oyun sonlanır.

Tema

Metafiziksel Sorgulamalar ve Toplumsal Eleştiri Eser boyunca kişiler arasında geçen diyaloglarda en çok değinilen konu insanın ölümden sonraki varoluşu ve dini olgular üzerinedir. Hayata gelmiş olan her insanın kendi kaderinin tanrı tarafından tahin edilmiş olması ve dini vecibeler üzerine derin sorgulamalar yapılır. Yapısal ve içeriksel olarak İslamiyet, tek kurtuluş yolu olarak gösterilse de insanın varoluşsal anlamsızlığı Kanbur tarafından eleştirilir ve çeşitli sorulara cevaplar aranmaya çalışılır. Ölüm sonrasına yönelik düşüncelerin ve tahminlerin işlenmesinin yanında dönemin sorunlarına da değinilir ve insanlığın ortak geleceğinin nasıl oluşabileceği üzerine fikirler yansıtılır. Hz. Muhammed'in tayfı aracılığıyla yansıtılan söylemlerde, Müslüman toplumlarının içine düşmüş oldukları çatışmalara değinilir ve Batının ilmi alanlardaki ilerlemeleri kurtuluş yolu olarak gösterilir. Semavi dinlerin peygamberlerinin teker teker söz almasıyla insanlık için ortak bir gelecek tasarısının altyapısı sunulur ve İslam'ın mukaddesliği üzerine güzelleme yapılır. Felsefi açıdan insanın varoluşsal nedenleri sorgulandığı gibi dönemin toplumsal vakalarıyla ilgili birçok soruna çözümler sunulmak istenir.

Kişi İncelemesi

Kanbur (Turhan)

(Sorgulayıcı/Eleştirel)

Karakter Dörtlemenin en önemli karakteri olarak karşımıza çıkan Kanbur, önceki özelliklerini devam ettirerek karşımıza çıkar. Semaya yükseldiği oyunda sevdiği kadının kendisine ilgi göstermesi karşısında şaşkına döner fakat zamanla bu durumu kabullenir. Dilşad'la beraber geçmişin hesaplaşmalarını yaptıkları gibi çeşitli tarihi ve düşünsel konularda tartışma içine girerler. Kanbur toplumsal ve metafiziksel konularda düşüncelerini dile getirirken zaman zaman kadercı bir tavır sergilediği gibi çoğu zaman alaycı ve isyankardır. İki karakter de Müslüman toplumların içine düşmüş oldukları kötücül durumu eleştirir ve bu duruma üzülürler. Kanbur, doğu toplumlarının idarecilik alanında beceriksiz olduklarını ve bilimsel alanda batı toplumlarından geri kalıp çağın gereklerine ayak uyduramadığını savunur. Metafizik ve varoluşla ilgili sorunlarına cevap bulamayan karakter tanrıya ve peygamberlere isyan eder. İnsanların ve toplumların içine düştükleri eytişimsel çatışmalara çözüm önerileri sunulur fakat bu boşuna ve gereksiz bir çabadır.

Etkileşim Uzun tiradlarıyla eserin akışına yön verir ve verilmek istenen iletileri okura taşır. Uzun monologlarla dünya görüşünü ortaya koyar ve düşüncelerini yansıtır. Çeşitli konularda Dilşad'la girdiği tartışmalarda tutarlı, alaycı ve bazen isyankardır. Zıt dünya görüşlerine sahip olan karakterlerden Kanbur, dönemin sorunlarıyla ilgili eleştirel bir tavır takınır ve varoluşsal sorunlarla ilgili konularda isyankar ve alaycıdır.

ÖRNEK ANILAR

İslamcı Müslüman ve Türk toplumlarının uzun bir süredir insani her alanda Batıya yenilişinin sebebi olarak birliğin bozulması ve dini değerlerden kopulmuş olması gösterilir. Güçlü bir hilafet yönetiminin altında yeniden toplanacak olan doğu toplumları kurtuluşa erişebilmek için gerekli gücü kendilerinde bulacaktır: "bir öyle devletin ki hilâfet elindedir, Bî-şek devât ü seyf-i hasâfet belindedir. Etmîş Selim-i Evvel, o bâzu-yu zûrkâr, Tev'em doğan bu kuvveti ahfâda yâdigâr. Hakkıyla kullanır ise ahfâd o âleti, Tahlîse elverir bu, o devletle milleti".

Sufiyane Dünya insanların kapılmış oldukları bireysel hırslar, kendilerinin ve çevrelerindeki acı çekmesine neden olmuştur. Buda'nın dediği gibi insani bütün tutkular beşere acı çektedir. Ruhlar alemine yükselmiş olan tayflar insani bütün tutkular ve hırslardan soyutlanarak dünya nimetlerine sırt çevirirler: "Çıktım fezâ-yı nâmütenâhiye âkıbet: Dünya vü âhiretle demek yok münasebet. Dünya şu işte: Zerre-i nâçiz-i pür-beşer. Dûr oldu şimdi benden o devrân-ı hayr u şer. Çoktan bu lâmekân-ı ilâhîde dâirim; Ruhumla gâh o mahşer-i süflîyi zâirim".

Aşık Fani alemdeyken sevdiği kadından karşılık bulamadan ruhlar alemine göç eder. Benliğini işgal eden çeşitli sorunların yanında sevdiği kadın onu en çok rahatsız eden konulardan biridir: "Ben çirkinim, hakikat, o kız bir güzel hayâl! Raksân-ı şevk ü neşe, ve lezende-i hazer, Ettikçe kurb-ı mıntaka-ı Zühre'den güzer, İklim-i yâr odur diye etmekteyim şitâb! Hayfâ ki her seferde ilâhâne bir itâb, Bir hâtifi müşâfehe, bir savt-ı bî-sadâ, Varından eyliyor beni dildârımın cüdâ!".

İsyankar Diyaloglardaki derinliğin arttığı bir noktada peygamberler de konuşmalara dahil olarak ümmetleriyle ilgili eleştiriler yaparlar. Kendilerine yaşam, ölüm ve ruh ilmiyle ilgili sorular soran Kanbur, onlardan herhangi bir cevap alamayınca tanrıya ve onlara isyan eder: "Sen bir kelm-i Hak idin, ey neyyir-i herem! Kaç bin yaşında pîrsin ârâyış-i İrem. Rûh ilallah! Sen hele muhyî-i mürdegân Ey lâyemut-ı cüzv-i Hüdavend-i lâ-mekan! Sen ey şeffî-i rûz-ı nedem fahr-ı kâinat, İ'câz-ı fitratın hep o âyât-ı beyinat! Vaktiyle söylemişim, eğer yâd ederseniz: Sizler de böyle ye's ile feryad ederseniz, insanı âdem etmeğe memur iken şehir, sizler de halk-ı âleme olmazsanız zahîr, kimlerden istimâ edelim biz hakikati, sizler de ketmederseniz esrar-ı hilkatî? Ben Musevî vü İsevîyim hem de Müslimin. Hâlâ yok ilm-i rûhda hiçbir muallimim! Hayvan olup da nefsime la'net mi eyleyeyim? Âdem kalıp da cennete minnet mi eyleyeyim? Bir dîn mi ihtirâ' edeyim ben de âcilen? Çıkmak mı isteyeyim ser-i ayyûka râcilen? Dilşad! Bâri sen bana ver bunda tesliyet: Bir rûha ta'zîyet gibi! Bir rûha ta'zîyet! Ruhun da kail olmaydım ben vefatına! Rahman'a has olan ebediyet sıfatına mâlik de olsa bence değildir o ber-hayat! Bensiz olunca olmaz o bir muteber hayat".

Barışçıl Doğu ve Batı arasında geçen savaşların yanı sıra, Müslüman kavimlerinin birbirleriyle çatışma ve rekabet halinde olmasını eleştirir. Oğlu Timur'un kardeş bir kavim olan Anadolu Türklerine yapmış olduğu zalimlikleri eleştirir ve ondan tiksindir. İnsanların hangi sebeple olursa olsun kan dökmesine karşıdır: "Hatta benim de oğlum o meslekte nâmdar Sükkân-ı arzı etmiş o bîdâr ü bî-medâr! Mahfeylemiş zaiî o zira kavî imiş, Öldürmek istemişse demek ölmeyim demiş".

Dilşad (Barışçıl/Umumlu)

Karakter İlk üç eserde çeşitli entrikaların kurbanı olmuş karakter, başına gelen felaketlerin sorumlularından intikamını almış fakat daha sonra işlemediği cinayetlerden pişman olarak hastalanıp ölmüştür. Kanbur semaya yükselmesinden sonra Dilşad'a özlem duyar ve kadın karakter onun aracılığıyla semaya yükselir. Kendisine İlhan'a duyduğu aşkın hesabı sorulduğunda, ona karşı herhangi bir duygu beslemediğini iddia eder ve onu öldürerek de bunu ispatladığını söyler. Kanbur ona inanır ve ikili arasında dini ve felsefi birçok konuda diyalog gerçekleşir. Dilşad birçok açıdan Kanbur'un antitezi niteliğindedir. Kanbur'un alaycı ve isyankar mizacına karşılık Dilşad, daha ılımlı ve umutludur. İslam ve Türklerle ilgili konularda fikir beyan ederken ziyadesiyle umutlu, vefalı, alçakgönüllü ve uzlaşmacıdır. Fakat konu metafizikle ilgili konulara geldiğinde Kanbur'un isyankarlığına hak verse de kadercî bir anlayış daha baskın gelir. İslam coğrafyasındaki dönemin sorunlarını eleştirir ve çözümlerin tarihte saklı olduğunu savunur. Eserin sonunda bütün dünya halklarına sağlık ve esenlik diler.

Etkileşim İki kişiden oluşan karakter kadrosunda Kanbur'a karşı daha ılımlı ve umutlu düşünceler yansıtır ve tavırlar sergiler. Dünyada yapmış olduğu kötücül eylemlerden pişmanlık duyar ve Kanbur'la dönemin sorunları ve düşünsel konularla ilgili diyaloglara girer. Uzun tiradlarıyla dünya görüşünü ortaya koyar ve Kanbur'la gerçekleşen diyaloglarda zaman zaman tartışmacı bazen de uzlaşmacıdır.

ÖRNEK ANILAR

Aşık Kendisinin lütfuyla hükümdar olan Kanbur'u kendisinin eksik yönlerini tamamlayan bir kamil olarak görür. Ona karşı sergilemiş olduğu kötücül tutumu eleştirir ve Kanbur'un değerini anlar. Semada kavuşmak ve beraber olmak istediği kişi artık Kanbur'dur: "Turhan'la sağlığında buldumsa pek haşîn, dilşad olurum olduğu demlerde hem-nişîn; nabz-âşina hakîmim o nesnâs-ı nâ-mizaç, çirkinliğiyle ben onun etmişim imtizâc. Lâzım gibiydi ondaki noksan kemâlîme. Şâhid kemal-i debdebe-i pâymâlîme, Şâhid zevâl-i şaşaa-i dil-firîbime, Sevdâ-yı meyyitâne edâ-yı garîbime, Hüsnüm olunca sonra benim dîdeden nihân Aşkımla oldu müntehîren târik-i cihân!".

Pişman İlhan'a karşı beslemiş olduğu duygulardan pişman olarak Kanbur'un değerini ve önemini anlar. Onun duygularından şüphe eden Kanbur'a bütün dürüstlüğüyle kalbini açar ve ona olan aşkını kabul ettirir: "KANBUR'UN RUHU - Turhan'a şimdi meylediyorsun, bu pek garib! DİLŞAD'IN RUHU - İnsana şimdi ben seni gördüm demek karîb. KANBUR'UN RUHU - İlhan demek ki râh-rev-i

lihye-i leyâl? DİLŞÂD'IN RUHU - Hattâ o bence şimdi değil belki bir hayâl. KANBUR'UN RUHU - Efsâne oldu gitti mi bir mâcerâ-yı aşk? DİLŞÂD'IN RUHU - Kimseyle etmedimdi ben ülfet berâ-yı aşk”.

İnançlı İnsanın varlığı ve ahiret gibi konular üzerine sorduğu sorulara cevap alamayan Kanbur isyan eder. Dilşad ise insan iradesinin bir hayalden ibaret olduğunu ve tanrının kader yazgısıyla insanın kötücül eylemlerindeki sorumluluğunu kısmende olsa yüklendiğine inanır: “Ben bir Tatar kızıydım, edip kesb-i ma’rifet, ülfet yerinde âleme kıldım muhalefet; manzume-i tabiatı tenkide başladım; dînin mukaddesâtını ta’neyle taşladım. Hilkatle sanki etmiş idim cengi iltizâm. Encâmım oldu hâlbuki müdhîş bir inhizâm! Verdim netice mahvolarak itiyâdım!”.

Düşünceli Müslüman toplumlarının batı medeniyetlerinden geri kalışı çeşitli tespitlerle eleştirilir. Maddi çıkarların ve dünyevi ihtirasların peşine düşmüş olan idarecilerin ve halkların içine düşmüş oldukları eşitliksiz durum tartışılır: “DİLŞÂD'IN RUHU - (Birdenbire) Akvâm içinde kim yaşar âb u hevâ ile? KANBUR'UN RUHU - Akvâm-ı şark!... DİLŞÂD'IN RUHU - O olmaya Osmanlılar demek? KANBUR'UN RUHU - Kaht olmamak için bu, yiyorlarmış az yemek! DİLŞÂD'IN RUHU - İçmek de yok mu? KANBUR'UN RUHU - İçki, o var, çaglayan kadar!”.

Vefalı Semada gezindiği bir sırada dünyadan kendi ruhu için okunan bir Fatihâ sesi duyar. Duayı okuyan kişiye kim olduğu sorulduğunda kendisine minnet borcu olan biri olduğu anlaşılır. Bu duaya karşılık olarak Dilşad, dünyadan haber almış olmaktan ve hatırlanmaktan mutluluk duyar: “Kimdir bu Fatihâ'yla aceb yâdeden beni? Benlikten iftirâk ile feryâd eden beni! FATİHA'DAN CEVAP Bir şahs-ı bü'l-aceb! Seni sevmiş o görmeden; Hem halkeden odur seni hem sonra mahveden; Hem böyle kisve-pûş-i beka gösteren odur: Sâ'îsi ben, bu Fatihâ'yı gönderen odur. DİLŞÂD'IN RUHU - Şâd ettin ey nüvid-i hidâyet bu bîkesi, Çıkmış kadar semâlara İslâm'ın ülkesi! Almak ne mutlu şey küre-i hâkden haber, Âti için de ol bana sen bir peyâm-ber. Fârik mısın hakikati rûh-ı bürehnede? Maksud nedir refakatimizden bu sahnede?”.